

Osmanlı hakimiyyəti dönəmində Tiflis əyalətinin Somxit nahiyəsində türk varlığı (1723-1728)

Fikrət Süleymanoğlu

AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işçisi

Orta Şərqi qüdrətli dövlətlərindən olan Səfəvi qızılbaş imperiyasının XVII əsrin sonlarından başlayan iqtisadi, siyasi və hərbi çöküşündən faydalanan Rusiya Dərbənd və Bakı daxil olmaqla onun Xəzər yarı ərazilərini işğal etməyə başladı. Bunu özünə təhdid hesab edən Osmanlı imperiyası isə 1723-cü ildə Səfəvilərin şimal-qərb ərazisi olan Şərqi Gürcüstanın Kartli və Kaxeti bölgələrini öz torpaqlarına ilhaq etdi.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi hakimiyyətində “idarəçilik ipləri”nin itirilməsi və dövlətin ali bir təsisat kimi nüfuzdan düşməsi səbəbindən öz tarixinin ən qarmaqarışq dönəmini yaşayan regionlar arasında Şərqi Gürcüstan da vardı. Kartli çarı VI Vaxtanqla (Hüseynqulu xan) Kaxet çarı II Konstantinin (Məhəmmədqulu xan) bir çox hallarda carlıların və gəncəvilərin də qarışdığı qanlı düşmənçiliyi, gah birinin, gah da digərinin üstünlüyü ələ alması, demək olar ki, ölkənin şərq hissəsində, o cümlədən müsəlman türk əhalinin kompakt yaşadığı Borçalı bölgəsində təsərrüfatı dağıtmış, həyat şəraitini yaşanmaz hala gətirmişdi [4, s. 202].

Osmanlılar regionun inzibati ərazi bölgüsündə dəyişiklik edərək daim bir-birilə savaşıyan bu iki bölgəni birləşdirib 6 sancaqdan ibarət yeni inzibati ərazi vahidi – Tiflis əyaləti yaratdılar. Əyalətə daxil olan sancaqlardan biri də müsəlman türk əhalinin xristianlarla (gürcü və ermənilərlə) birləşərək yaşadığı Mərkəz (Somxit), Taşır və Pənbək nahiyələrini əhatə edən Somxit sancağı idi. Əyalət yaradıldıqdan dərhal sonra Osmanlı fəth qaydalarına uyğun olaraq onun gəlir qaynaqlarının üzə çıxarılması məqsədilə təhrir işlərinə başlandı və bunun nəticəsi olaraq hazırda İstanbulda Başbakanlıq Osmanlı Arxivində saxlanan, imperiyanın rəsmi vergi sənədi – “Defter-i Mufassal-Eyalet-i Tiflis” (“Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”) [5] adlı təhrir sənədi tərtib olundu. İmperiya dəftərdarlarının böyük həssaslıqla hazırladıqları bu sənəd bölgənin bütün əhalisinin, o cümlədən müsəlman türk əhalinin həmin dövrdəki sosial-iqtisadi və etnodemoqrafik durumunu müəyyənləşdirmək baxımından kifayət qədər mötəbər məlumatları əhatə edir. Bu sənəd həmçinin tarixi Borçalı mahalının indiki Bolnisi bölgəsində türk toplumunun məskunlaşması prosesi ilə bağlı tarixi mübahisələrə aydınlıq gətirən tutarlı dəlilləri ehtiva edir.

Gürcü qaynaqları “Metsinave droşa” (“Ön ordu rayonu”) adlandırılan bu regionun Osmanlı dönəmi ərəfəsində – 1721-ci ildə Çareviç Vaxuşti və Givi Tuma-

nişvili tərəfindən keçirilmiş siyahıyaalma sənədlərinə görə beş ərazi vahidinə – Çar Baratlısı, Çarıça Baratlısı, Kaplanişvilərin yurdu, Somxit və Çar Taşırına ayrıldığı, bunlardan isə yalnız Somxitin öz sərhədlərinə malik coğrafi termin olduğunu bildirirlər [2, s.41].

Hazırda Gürcüstan Respublikasının Bolnisi rayonunu, eləcə də Marneuli rayonunun bir hissəsini əhatə edən bu bölgənin hüdudları və təbiəti haqqında Çareviç Vaxuşti “Gürcüstanın coğrafiyası” adlı əsərində yazırdı: “Debedadan (Berduc/Borçalı çayı) kiçik Bolnis qərb dağlarına, Ksiyadan (Xrami/Cala çayı) Ləlvər-Lök dağlarına qədər bu yerləri isə indi Somxit adlandırırlar. Qədimlərdə Hunan eristavlığına aid olan diyarda ... çoxlu üzümlüklər, meyvə bağları var. Mal-qaranın, qoyun, donuz sürülərinin, ilxıların sayı-hesabı yoxdur. Şərab istədiyin qədər, dağlarda ov heyvanları, quşlar, bizim yazdığımız kimi, həddindən artıq. Ksiyanın və Berducun ətrafında iqlim çox bürkülü, isti olduğundan dözməli deyil, başqa yerlərdə isə yaxşıdır. Çoxlu meşələri, əla, buz kimi suyu olan saysız bulaqları var” [7, s.37].

“Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”nin məlumatlarından görünür ki, bu dövrdə əhalisinin 95%-dən çoxu türk olan qonşu Baydar və Ağcaqala, eləcə də əhalisinin 100%-i türk olan Dəmirçihəsənli nahiyələri [4, s.205] ilə müqayisədə Somxitin türk əhalisi sayca elə də çox olmamışdır. Belə ki, nahiyənin ərazisinin böyük hissəsi dağlıq və meşəlik olduğundan o dövrdə fəal yaylaq-qışlaq həyatı yaşayan türklərin yaşam və təsərrüfat tələblərinə elə də cavab vermirdi. Digər tərəfdən isə nahiyənin otlaq və əkin üçün müəyyən qədər yararlı olan hissəsində xristian əhali sıx şəkildə yaşadığından heyvandarlıq üçün əlverişli sahələr də onların nəzarəti altında idi. Ona görə də az sayda (12) türk yaşayış məntəqəsinin bölgənin yaşam üçün əlverişli olan şimal-şərq hissəsində – Cala (Ksiya) çayının sağ sahillərində yerləşdiyini görürük. Bunlardan 7 məntəqə kənd (sopeli) – oturaq əhali kimi qeydə alınmışdır [6] və bu da öz növbəsində həmin toplumların Somxiddə daha əvvəllərdən məskunlaşdığını sübut edən tutarlı arqumentlərdən biri hesab oluna bilər.

Osmanlı təhrir qaydalarına görə, qeydə alınan müsəlman əhali üç kateqoriyaya bölünürdü. Bunlardan “bennak” torpağı olmayan və ya yarım çiftədən az torpaq icarəyə götürən evlilər, “caba” evli, lakin torpağı olmayan şəxslər, “müçərrəd” isə torpaqsız subaylar idi. Vergilərlə bağlı qeydlərdən türk əhalinin bir hissəsinin heyvandarlıqla yanaşı əkinçiliklə, hətta arıçılıqla da məşğul olduğunu görürük. Belə ki, onlar çift, bennak, caba və müçərrəd vergiləri ilə birlikdə buğda, arpa, çovdar, darı vergiləri, bostan üzrü, pambıq üzrü,

Somxit nahiyəsinin türk əhalisinin sosial-iqtisadi göstəriciləri

№	Yaşayış məntəqələri	Əhali	Vergi mükəlləfləri			İllik gəlir (ağça ilə)
			Bennak	caba	müçərrəd	
1	Əvəzqışlaq kəndi	51	9	-	6	7200
2	Yuxarıqışlaq kəndi	41	7	-	6	4395
3	Əmirhəsənli camaatı	131	22	4	1	-
4	Dəmirçilər camaatı	50	6	4	-	550
5	Qıblə qışlağı	55	9	2	-	300
6	Dəmirçihəsənli camaatı	70	14	-	-	5903
7	Cala kəndi qışlağı	31	4	2	1	6944
8	Məşhəd kəndi	50	9	1	-	5000
9	Qoşakilsə kəndi	67	12	-	7	8000
10	Bulud kəndi	86	13	4	1	5400
11	Durğu Əmirhəsənli kəndi	178	30	2	19	12065
12	Baraxlı kəndi	72	12	2	2	4930
	Yekun:	883	147	21	43	65.617

qoyun və keçi vergisi, pətək vergisi, həmçinin dəşt-bani və torpaq tapusu və s. kimi vergilər də ödəmişlər. Əvəzqışlaq və Yuxarıqışlaq kəndlərində ilboyu işləyən, vergiyə cəlb olunmuş 2 dəyirman da qeydə alınmışdır. Onlardan birincisi 2 qapıya, ikincisi isə 1 qapıya malik olmuşdur.

Dəftərin məlumatlarından həmçinin o da aydın olur ki, tədqiq edilən dövrdə nahiyədə türk mənşəli ad daşıyan 42 kənd mövcud olmuşdur. Onlardan 12-də müsəlman türk əhali, 28-də xristianlar yaşamış, 2-i isə boş (məzrəə) olmuşdur. Bunlardan Almalı, Ağca, Aşıq Koxa, Bulud, Cala, Çanaqçı, Dəlikdaş, Dəmirçilər, Dəlixaç, Əmirhəsənli, Söyüdlü, Əvəzqışlaq, Qatırçı, Qaraçadır, Tala, Hacısoylu, Qarabənd, Qəribqaya, Uzunsaqqal, Pərixan, Şıxçoban, Qaraköy, Qala, Qubad, Şahsuvar, Kolagir, Uzunsaqqal, Qoşakilsə, Baraxlı, Seyidtala, Sultan və başqalarını göstərmək olar. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, sünnü osmanlıların gəlməsilə bölgənin şiə əhalisinin bir hissəsi öz yurdunu tərk etmişdi.

Gürcü tarixi qaynaqlarındakı məlumatlar bu kəndlərin bəzilərinin hələ əvvəllərdən də belə adlandırıldığı sübut edir. Məsələn, 1651-ci ilə aid bir sənəd çar tərəfindən Şıxçoban kəndinin mülkiyyət hüququnun Dondar Ecubaşviliyə aidliyininin bərpa edildiyini göstərir [2, s.497].

Onu da əyid edək ki, Baydar nahiyəsində Somxite tabe olan 16 nəfər vergi mükəlləfinin (11 bennak, 5 müçərrəd) yaşadığı Molla Həsən adlı bir kənd də qeydə alınmışdır [5, s.16-17]. 10 min ağça vergi ödəyən bu kəndin nəyə görə Baydarın nahiyəsinin siyahısına daxil edildiyinin səbəbi haqqında "Dəftər"də heç bir məlumata rast gəlmirik.

Bölgədə türk mənşəli bəzi oronim (Qaraxaç, Daşlı-təpə, Cəfər təpəsi, Beşliboyun, Yarılgan yarı) və hidronimlər (Cala çayı, Calasuyu arxı) da qeydə alınmışdır.

Dəftərdə həmçinin, nahiyənin xristian vergi mükəlləfləri arasında öz adı və yaxud atasının adı türk/müsəlman adı olan 625 nəfər qeydə alınmışdır. Onlar ümumilikdə 125 bu cür fərqli addan istifadə etmişlər. Həmin adlardan işlənmə tezliyinə görə aşağıdakıların daha çox yaygın olduğunu söyləyə bilərik.

Təhməz – 53	Nəzər – 25
Şahnəzər – 48	Əmirxan – 23
Allahverdi – 41	Uluxan – 23
Arslan – 37	Qaraxan – 23
Sarıxan – 36	Bayandur – 17
Əlixan – 27	Becan – 10

Bizim fikrimizə görə, burada "Təhməz" adının geniş yayılmasını xristian (xüsusən erməni) əhalinin Səfəvi hökmdarı I Təhmasibə olan rəğbəti ilə əlaqələndirmək daha doğru olar. Belə ki, "Təhməz" Təhmasibin əzizləmə formasıdır [8]. Şahnəzər (48) və Haqnəzər (3) kimi eyni mənşəli adların daha yaygın olmasını isə bir vaxtlar regionun iki böyük nüfuz sahibi olan hakiminin – Qazax sultanı Nəzər xanın (XVI əsrin sonları) və islamı qəbul etmiş Kartli çarı I İrakli/Nəzərəli xanın (1688-1703) adı ilə bağlı ola biləcəyi qənaətindəyik. "Arslan" (37) adı isə heç şübhəsiz ki, Tamara dönməndə Gürcüstanda böyük nüfuz sahibi olmuş komandanlardan qırpaç Kutluq-Arslanla bağlı ola bilər.

Şəxs adları ilə bağlı dəftərdə diqqəti cəlb edən digər məsələ xristian əhali arasında sırf oğuz adlarının da geniş yayılmış olmasıdır. Belə ki, biz burada Ba-

yandır (17), Bahadır (10), Becan (10), Qayıtmaz (3), Budaq (3), Qazan (3), Öğüz (2), Qaplan (2) kimi adlarla rastlaşırıq. Bu cür türk adlarının bölgənin xristian əhalisi arasında geniş yayılmasını əlbəttə, yalnız bölgənin uzun müddət müsəlman Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti və təsiri altında olması ilə izah etmək mümkün deyil. Belə ki, bu halda məntiqə görə, əhali arasında şiələrə daha çox xas adlar üstünlük təşkil etməli idi. Halbuki, bu cür adlar qeydə alınmış adların heç 20%-ni təşkil etmir. Məsələn, şiə müsəlmanlar arasında çox yaygın olan Həsən, Hüseyn və Cəfər kimi imam adlarından nahiyənin xristian əhalisi arasında yalnız Hüseyn adına (2 qeyddə) rast gəlirik.

Ümumiyyətlə, dəftərin bu məsələ ilə bağlı məlumatları XVII əsr və XVIII əsrin əvvəllərinə aid gürcü siyahıyaalma və mülk sənədləri vasitəsilə də təsdiqlənir. Belə ki, bu sənədlərdə ciddi maraq doğuran məsələlərdən biri də bölgənin xristian əhalisi arasında “Kitabi-Dədə Qorqud” obrazlarının adını daşıyan şəxs adlarının və soyadların yaygın olmasıdır. Həmin sənədlərdə Təkə Oğuzaşvili, Avtandil Qorqud, Bayandır Abazaşvili, Qarabudaq Qarabudaqaşvili, Dondar Ecubaşvili, Türktan Türkstanaşvili kimi adları və soyadları daşıyan şəxslərin indiki Bolnisi və Dmanisi rayonlarının əhatə etdiyi ərazilərdə böyük mülk sahibləri olduğu bildirilir [3, s.74-79]. Əlbəttə, xüsusi tədqiqatlar vasitəsilə bu insanların xristianlığı qəbul etmiş türklər, yaxud da F.Kırzioğlunun təbirincə desək, “gogarlı soyuna aid xalq – somkhitarlar” [1, s.134] olmaları barədə fikirlərin nə dərəcədə əsaslı olduğu da aydınlaşdırılmalıdır.

Dəftərdəki maraqlı məlumatlardan biri də buradakı bəzi xristian kəndlərinin türk kökənli şəxslərin təbəçiliyində olmasıdır. Məsələn, nahiyənin Dut, Kiçik Dut, Axtala, Çöçükirmə və Yuxarı Barnik kəndləri Məhəmməd Əli oğlunun zəaməti, Böyük Dərbas kəndi isə Əbdülbaqinin timarı olmuşdur [5, s.100-101].

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, 1723-1728-ci illərdə Osmanlı hakimiyyəti dönməndə Şərqi Gürcüstanın Somxit nahiyəsinin 12 yaşayış məntəəsində türk-müsəlman əhali yaşamış, onlar əsasən maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuş və imperiya xəzinəsinə müvafiq qaydada vergilər ödəmişlər. Bununla birlikdə, bölgənin tarixi toponimlərinin formalaşmasında onların da böyük rolu olmuşdur. Belə ki, müfəssəl dəftərin məlumatlarının incələnməsi nəticəsində ümumilikdə 42 yaşayış məntəqəsinin, eləcə də bir sıra oronim və hidronimlərin türk mənşəli olduğu müəyyən edilmişdir.

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/45/5

Ədəbiyyat:

1. Kırzioğlu F. Kırçaklar. Ankara, 1992
2. Лордкипанидзе Яс. Нижняя Карглия (в первой четверти XVIII столетия. Часть I-II). Тбилиси, 1935.
3. Süleymanoğlu F. “Kitabi-Dədə Qorqud”un XVI-XVIII əsr Borchalısındaki izləri. “Xəzər Universiteti. Azərbaycan araşdırmaları jurnalı”, 2001, № 3-4.
4. Süleymanoğlu F. Osmanlı Hakimiyyəti Döneminde Tiflis Eyaleti'nin Demircihasanlı Nahiyəsinə Dair (1723-1728). “Akademik Tarix və düşüncə” dergisi, Ankara, 2017, c. IV, №-13.
5. Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (Giriş, tərcümə və qeydlərin müəllifi Ş.Mustafayev). Bakı: “Pedaqogika”, 2001.
6. Tbilis vilaietis didi daftari, cigni II (Gürcü dilinə tərcümə, giriş və faksimiləni hazırlayan S.Cikia və N.Şengelia). Tbilisi, 2010.
7. Вахушти Б. География Грузии. Тифлиси, 1904.
8. <https://ru.climate-data.org/location/37213/> (24.01.2018).
9. <http://obastan.com/az/search/?q=T%C9%99hm%C9%99z> (24.01.2018).

Fikrat Süleymanoğlu

Turkic presence in Somkhit area under the Ottoman Empire occupation (1723-1728)

Summary

There are different approaches between Georgian and Azerbaijani historians to the period of dwelling of Turkic population in the South-East of Georgia on the territory of Borchali. Although historians from Azerbaijan came to conclusion that this process started long before our era, the majority of Georgian historians think that, the Turks had been moved to these places by the Safavi ruler Shah Abbas I

(1587-1629) at the beginning of the 14th century. Some of them connect it with the year (1480), when the ruler of Ak Koyunlu Sultan Yaqub (1478-1490) built the Aghjaqala to control the actions of Georgian Tsar and gave it to Damirchihanli family. However, what comes to a historic area called Somkhit, Georgian historians show the end of the 18th - the beginning of the 19th century as a time of Turkic settlement on these territories.

According to a data from a tax document called “Comprehensive register of Tiflis province” (“Defter-i Mufassal-Eyalet-i Tiflis”) which was compiled by imperial daftardars in times of the Ottoman dominion in 1723-1728, the author shows, that the Turk/ Muslim population was present in Somkhit even at the beginning of the 18th century, lived in 12 settlements and was engaged in cattle-breeding and various fields of agriculture, what makes them play a significant role in forming the toponyms of the region. It is also noticed that in the daftar, seven of the settlements had been registered as villages what can be considered as evidence to the fact that above mentioned